

κὴν Ἀνατολήν, ὅπου διευπλώθη διὰ πρώτην φοράν ὡς νέον ὀρόσημον τῆς ζωῆς ἢ μετριοπάθεια («μέτρον ἄριστον»¹), ὅσον καὶ εἰς τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα, ἢ ὅποια συνέχισε τὸν ἐκδημοκρατισμὸν τῆς ἀποικίας, ἰδεώδης πολίτης ἐθεωρήθη ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος ἀποφεύγει ἐμπράκτως καὶ συνειδητῶς τὸν ἄμετρον βίον: «Μέτρα μὲν γνώμα διώκων, μέτρα δὲ καὶ κατέχων»².

4. Ἡ πτώσις τῆς θεοκρατίας εἰς τὴν Ἰωνίαν καὶ τὴν Ἀττικὴν

Πρὸ παντὸς ἄλλου ἡ μετριοπάθεια ὡς ἠθικὴ ἀπαίτησις ἐσήμαινε περιορισμὸν τῆς ἐπάρσεως εἰς τὴν κοινωνικὴν διαγωγήν. Ἐὰν εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν πολιτικῶν διενέξεων ἔπρεπεν οἱ ἐπικρατέστεροι, ἀντὶ νὰ καταπιέζουσιν τοὺς ἀσθενεστεροὺς, νὰ συμβιβασθοῦν πρὸς ἐκείνους, ἦτο ἀνάγκη νὰ τεθοῦν ὄρια εἰς τὴν κυριαρχικὴν διάθεσιν, νὰ σέβωνται οἱ ἐπὶ κεφαλῆς τὰ κοινὰ τῶν σημεῖα πρὸς τοὺς ὑποτασσομένους, τὸν ἀνθρώπινον χαρακτήρα τῶν, ὅσονδήποτε καὶ ἂν ἐθίγοντο τὰ συμφέροντά των. Ὁ δημοτικὸς διὰ τοῦτο θεὸς τῆς Ἰωνίας ἀγανακτεῖ διὰ τὸν ἀπάνθρωπον τρόπον τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ Ἀχιλλέως ἐναντι τοῦ Ἑκτορος καὶ στρέφεται κατ' εὐθείαν ἐναντίον τῶν ὑπερφυσικῶν του συναδέλφων, οἱ ὁποῖοι ἐξακολουθοῦν νὰ εὐνοοῦν τὸν ἐκπρόσωπον τῶν φυλετικῶν τῶν ἀπογόνων εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τῆς φρικτῆς πράξεως:

«Σχέτλιοί ἐστε, θεοὶ δηλήμονες
..βούλεσθ' ἐπαρήγειν

ᾧ οὔτ' ἄρα φρένες εἰσὶν αἰνέσιμοι οὔτε νόημα
γναμπτὸν ἐνὶ στήθεσσι, λέων δ' ὡς ἄγρια οἶδεν»³.

Εἰς τὴν πραγματικότητα ὁ Ἀχιλλεὺς ἔπραττεν ἐναντίον τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, ἢ ὅποια δὲν εἶχεν ἄκαμπτον χαρακτήρα, ὅπως τὰ αἰμοβόρα θηρία, ἀλλ' ἦτο δυνατόν νὰ μετριασθῆ: «Τλητὸν γὰρ μοῖραι θυμὸν θέσαν ἀνθρώποισιν»⁴. Ἐὰν ἡ ἀποφυγὴ τῶν ἄκρων ἔπρεπε νὰ θεωρηθῆ ὡς ἀνθρώπινον γνῶρισμα, ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ διαρρηγνύη τὴν γενικὴν ἔκφρασιν, διὰ νὰ συμπεριφερθῆ κατὰ τὸν αὐθαίρετον τρόπον τῶν ἀθανάτων ὄντων. Μὲ ἄλλους λόγους δὲν ἴσχυεν ὡς κριτήριον διὰ τὴν κοινωνικὴν συμπεριφορὰν τὸ θεῖον δίκαιον, ἀλλ' ἡ ἐκτίμησις καὶ ἡ ἐκπλήρωσις τῆς γενικῆς ἀνάγκης ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐκάστοτε δεδομένων. Ἐκεῖνος ἐπομένως, ὁ ὁποῖος δὲν ἐλάμβανεν ὑπ' ὄψιν τὴν πρα-

1. Κλεόβουλος ὁ Λίνδιος (Ἰωάννου Στοβαίου III 1, p. 172 A). Πρὸβλ. Ἀριστοτέλους: Πολ. Δ' 11 (p. 1295 b 4).

2. Πινδάρου: Ἰσθμίων VI 71.

3. Ω' 33 — 41.

4. Ω' 49.

γματικότητα και την κοινή γνώμη, ἀλλ' ἤθελε νὰ ἐπιβάλῃ τὴν θέλησίν του ὡς ἀπόφασιν τοῦ θεοῦ, ἦτο ἄσεβής. Ἡ στάσις του ἀπετέλει μίαν πρόκλησιν διὰ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, εἰς τὴν μοῖραν τῶν ὁποίων δὲν ἤθελε νὰ συμμετάσχῃ καὶ ταυτοχρόνως διὰ τὰ θεῖα πρόσωπα, τὰ ὁποῖα δὲν ἦσαν ὅμοια πρὸς τοὺς θνητοὺς οὔτε κατὰ τὴν σωματικὴν οὔτε κατὰ τὴν πνευματικὴν τῶν φύσιν¹.

«Φράζεο, Τυδεΐδη καὶ χάζεο, μηδὲ θεοῖσιν
 Ἴσ' ἔθελε φρονεῖν, ἐπεὶ οὐ ποτε φῶλον ὁμοῖον
 ἀθανάτων τε θεῶν χαμαὶ ἐρχομένων τ' ἀνθρώπων»².

Ἡ ἀπόρριψις τοῦ μυστικισμοῦ, ἡ ὁποία ἐχαρακτήρισε τὴν Ἑλλάδα τῆς δημοκρατικῆς συνειδήσεως, ἀνάγεται εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς πρώτης γενικεύσεως τοῦ δικαίου εἰς τὴν Ἰωνίαν. Ἡ ἀπόστασις ὅμως τῶν κυρίων τοῦ ὑπερφυσικοῦ κόσμου ἐκ τῶν ἀνθρώπων ἐμεγάλωσε καὶ εἰς τὴν μητροπολιτικὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν διάδοσιν τοῦ σιδήρου (ὁ ὁποῖος κατέστησε τοὺς μικροὺς κληρούχους μέσῳ τῆς καλλιέργειας ἀγόνων ἐδαφῶν καὶ τῆς κατασκευῆς ὄπλων ἀνεξαρτήτους οἰκονομικῶς καὶ ἀτρότους ἐναντι τῶν ἱπποτῶν γαιοκτημόνων) καὶ τὴν ἐπίδοσίν της εἰς τὸν ναυτικὸν βίον (ὁ ὁποῖος ἐνίσχυσε τὴν βιοτεχνίαν καὶ ἀνέπτυξε τὴν νομισματικὴν συναλλαγὴν εἰς βάρος τῶν εὐγενῶν συντηρητῶν τῆς παραδόσεως). Ἐὰν διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ὁ Ἀριστοτέλης ἀπέφυγε νὰ συνδέσῃ τοὺς θεοὺς πρὸς τὴν ἠθικὴν πρᾶξιν καὶ εἰς τὸν ὀρισμὸν της ἐμετρίασε τὰ μεταξύ των ἀντίθετα ψυχικὰ γεγονότα, ἐκινήθη θεωρητικῶς ἐπὶ τῆς πνευματικῆς τροχιᾶς, τὴν ὁποίαν ἐχάραξε διὰ τὸν Ἑλληνικὸν κόσμον ἢ Ἰωνία, τὸ πνεῦμα τῆς ὁποίας ἀφωμοίωσεν ἐπὶ τόπου μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Πλάτωνος καὶ πρὸ τῆς μεταβάσεώς του εἰς τὴν Μακεδονίαν διὰ τὴν ἐκπαίδευσιν τοῦ Ἀλεξάνδρου.

Ὁ καθορισμὸς τῆς κοινωνικῆς στάσεως τοῦ ἀνθρώπου ἀνεξαρτήτως τῶν Ὀλυμπιακῶν θεοτήτων ἐχαρακτήρισε ὅμως καὶ τὸ πνεῦμα τῆς Ἀττικῆς παραδειγματικῶς διὰ τὴν ἠθικὴν ἐξέλιξιν τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος. Τὴν νίκην τῆς πολιτικῆς ἐπὶ τῆς φυλετικῆς συνειδήσεως καὶ κατὰ συνέπειαν τῆς κριτικῆς μετριοπαθείας ἐπὶ τῆς θρησκευτικῶς κατωχυρωμένης ὑπερβολῆς ἀπέδωσεν ἡ παράδοσις τῶν Ἀθηναίων εἰς τὸν ἥρωα Θησεά, ὁ ὁποῖος «ἐν βουλευτήριον ἀποδείξας καὶ πρυτανεῖον, ξυνώκισε πάντας» καὶ «ἠνάγκασε μὶ ἄ πόλει χρῆσθαι»³. Ὁ Σόλων διὰ τοῦτο κατεδίκασε τὴν ἀπαράδεκτον κοινωνικὴν συμπεριφορὰν ὡς προερχομένην ἐξ ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι διέπραξαν διανοητικὰ λάθη. Ὑπ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα ἔκαμε λόγον περὶ «χαύνων νόων», «ἀμαρτανῶν ἡγεμόνων» καὶ «κακοφραδῶν

1. Ἴδε Ξενοφάνην (Diels I B' 23).

2. Ὁμήρου Ε' 440 — 442.

3. Θουκυδίδου II 15, 2.

άνδρων»¹. Προειδοποίησεν επίσης τοὺς Ἀθηναίους, ὅτι ἐὰν τὸ κράτος των καταστραφῆ, δὲν θὰ πρόκειται περὶ θείας ἀποφάσεως, ἀλλὰ θὰ εὐθύνονται ἀπολύτως οἱ ἴδιοι διὰ τὴν ἀναξίαν τῶν περιστάσεων κακῆν των στάσιν :

«Ἡμετέρα δὲ πόλις κατὰ μὲν Διὸς οὐποτ' ὀλεῖται
αἶσαν καὶ μακάρων θεῶν φρένας ἀθανάτων...
αὐτοὶ δὲ φθείρειν μεγάλην πόλιν ἀφραδίησιν
ἄστοι βούλονται»².

Ὁλόκληρος ἐξ ἄλλου ἢ Ἑλληνικὴ λογοτεχνία τοῦ 5ου αἰῶνος π. Χ. ἐρμηνεύει τὸ θεμελιῶδες δημοτικὸν αἶτημα, τὸ ὁποῖον ἀνεγράφη τελικῶς εἰς τὴν εἴσοδον τῶν Δελφῶν, ὡς ὑπόμνησιν τῆς θνητῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου³. «Γνώθι σαυτὸν» δὲν ἐσήμαινεν ἀπλῶς ἀπαίτησιν ἐνδοστροφείας, ἀλλ' ὑπολογισμὸν τῆς ἀνωτερότητος τοῦ θεοῦ καὶ κατ' ἀκολουθίαν τῆς ἀνθρωπίνης εὐθύνης. Ὅπως ἀκριβῶς τὸ ἀντελήφθη ὁ ἀρχαῖος Σχολιαστὴς*, εἶχεν ὡς περιεχόμενον τὸν Ἐπιχάρμειον λόγον «θνατὰ χρῆ τὸν θνατὸν οὐκ ἀθάνατα τὸν θνατὸν φρονεῖν»⁴. Ὑπὸ τὴν ἰδίαν ἔννοιαν τὸ παρέφρασαν ἐκτὸς τοῦ Πινδάρου («θνατὰ θνατοῖσι πρέπει») ⁵ καὶ οἱ Ἀθηναῖοι Τραγικοὶ Αἰσχύλος («οὐχ ὡς ὑπέρφευ θνητὸν ὄντα χρῆ φρονεῖν») ⁶, ὁ Σοφοκλῆς («θνητὰ φρονεῖν χρῆ θνητὴν φύσιν») ⁷ καὶ ὁ Εὐριπίδης : («ὄντας δὲ θνητοὺς θνητὰ καὶ φρονεῖν χρεῶν») ⁸. Λόγω τοῦ ὄντολογικοῦ αὐτοῦ συνδέσμου τῶν ἀνθρώπων, ὁ ὁποῖος ἔθεσεν ἐκτὸς νόμου τὴν ἀξίωσιν τῆς ἀποθεώσεως τῶν ἡγετῶν καὶ ὄχι μόνον δὲν ἐπέτρεψε τὴν παράστασιν των μεταξὺ τῶν ἰδανικῶν ὄντων, ἀλλὰ κατεδίκασε γενικῶς τὴν προσωπογραφίαν⁹, ὁ Ἀριστοτέλης ἐθεώρησεν ὡς ἠθικῶς ἐπιτακτικὴν ἐνέργειαν, ὅ,τι ἐξέφραζε τὸν καθαρῶς ἀνθρώπινον χαρακτήρα, ὅ,τι ἐπέτρεπεν εἰς τὸν ἀνθρώπον νὰ ζήσῃ κατὰ τὸν κυρίως ἀνθρώπινον

1. Ἀπόσπ. 8, 6. 18, 2. 24, 21. Πρβλ. 5, 10. 23, 16 (Diehl).

2. » 3, 1—6.

3. Ἴδε F. Dirlmeier: Apollon («Archiv für Religionswissenschaft», Leipzig—Berlin XXXVI τόμ. 1939, σ. 290), Aristoteles, Nikomachische Ethik, Berlin 1964, σ. 592.

* «Γιγνώσκοντα τὰ παρὰ πόδας, ὁποίας ἐτύχομεν μοίρας· οἷον τὸ ἐνεστῶς.. ὁμοιον τῷ Χίλωνος ἀποφθέγματα «Γνώθι σαυτὸν».. ὅτι θνητοὶ πεφύκαμεν» (Σχολίων εἰς Πινδάρου Πυθίων III 106).

4. Diels, I B' 20.

5. Ἴσθμίων V 16. Πρβλ. Πυθίων III 39—62.

6. Περσῶν 820.

7. Ἀπόσπ. 590 (Pearson). Πρβλ. 346, Τραχινίων 473.

8. Ἀλκήστιδος 799. Πρβλ. Βακχῶν 395/96, Ἀπόσπ. 799 (Nauck).

9. Ἴδε Σ. Δ. Κυριαζοπούλου: Ἡ πολιτικὴ θρησκεία τῆς Ἑλλάδος, ὡς ἀν. σ. 60.

τρόπον, ὅτι συνέτεινεν ἐμπράκτως «πρὸς τὸ ἀνθρωπεύεσθαι»¹.

5. Ὁ Ἑλληνικὸς Ἀνθρωπισμὸς ὡς δικαστικὸν ἐπίτευγμα

Διὰ τὴν ἐκπληρώσιν τὸ ἔργον τῆς φύσεώς του, ὁ ἄνθρωπος ἔπρεπε νὰ βασισθῆ ὡς ὃν «πολιτικὸν» καὶ «συζῆν πεφυκὸς»² εἰς τὴν δικαιοσύνην, νὰ συνδεθῆ δηλαδὴ πρὸς τοὺς ἄλλους μετόχους τῆς πόλεως διὰ νόμων, οἱ ὅποιοι νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ἀνάπτυξιν τῶν φυσικῶν του προδιαθέσεων. Ὅ,τιδήποτε διὰ τοῦτο ἐχαρακτήριζε τὴν πνευματικὴν του ὑπόστασιν, προϋπέθετε τὸν πολιτικὸν διακανονισμόν τῶν κοινωνικῶν του σχέσεων. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ἡ δικαιοσύνη ἀπετέλει τὴν συνισταμένην ὅλων τῶν ἠθικῶν ἐνεργειῶν ἐντὸς τῆς ἀστικῆς κοινωνίας. Ἐπρόκειτο βασικῶς περὶ μιᾶς συμβάσεως, ἡ ὁποία συνέθετε τὰ ἔργα τῶν πολιτῶν, εἰς τρόπον ὅστε νὰ εἶναι δυνατόν νὰ συντελεσθοῦν, χωρὶς νὰ συγκρούωνται μεταξύ των. Ἦτο μὲ ἄλλους λόγους ἡ δημοσία διάστασις («ἡ δὲ δικαιοσύνη πολιτικὸν»)³ καὶ κατὰ συνέπειαν ὁ γενικὸς τρόπος παρουσιάσεως τῶν ἰδιαιτέρων χαρακτήρων τῆς ἀτομικῆς ὑπάρξεως: «Κοινωνικὴν γὰρ ἀρετὴν εἶναι φάμεν τὴν δικαιοσύνην, ἣ πάσας ἀναγκαῖον ἀκολουθεῖν»⁴.

Ἐὰν ὁμοίως ἡ ἀστική αὐτὴ συνθήκη ἐπέτρεπε τὴν αὐτοκατάφασιν τοῦ προσωπικοῦ βίου, ἔπρεπε πρὸ παντὸς ἄλλου νὰ καταδικάζῃ τὴν ἐκκεντρικὴν διάθεσιν. Ὡφείλε νὰ ἐλέγχῃ τὰ γενικὰ θέματα ὑπὸ τὸ πρῖσμα τοῦ κοινοῦ συμφέροντος καὶ νὰ τὰ παρουσιάζῃ ὡς ὑποχρεώσεις ἢ ὡς δικαιώματα εἰς ὅλους ἐξ ἴσου: «Εἰ οὖν τὸ ἄδικον ἄνισον, τὸ δίκαιον ἴσον.. ἀνάγκη τοίνυν τὸ δίκαιον μέσον τε καὶ ἴσον εἶναι καὶ πρὸς τι καὶ τισιν»⁵. Ὡς ἐκ τούτου οἱ ἄνθρωποι, ὅπου δὲν εἶναι εἰς θέσιν νὰ διαιρέσουν ἰδιωτικῶς τὴν ὑπόθεσιν των, ἀναθέτουν τὴν διχοτόμησιν εἰς ἓνα ἐγγυητὴν τῆς ἰσότητος, ἡ ὁποία εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν ὀνομάζεται «δίκαιον, ὅτι δίχα ἐστίν, ὡσπερ ἂν τις εἴποι δίχαιον»⁶. Πρὸ παντὸς ἄλλου ἔπρεπεν ἐπομένως νὰ διακρίνη τὸν διαιτητὴν αὐτὸν τῆς συμπεριφορᾶς, τὸν «διχαστὴν»⁷ τοῦ γενικοῦ θέματος, ἡ ἀμεροληψία, τὸ χρέος τοῦ διαχωρισμοῦ τῆς ἀμφισβητουμένης ἀξίας εἰς δύο ἴσα τμήματα: «Καὶ ζη-

1. Ἡθ. Νικ. Κ' 8 (p. 1178 b 7).

2. » » Γ' 9 (p. 1169 b 18/19). Πρβλ. Ἡθ. Εὐδ. Η' 10 (p. 1242 a 8/9).

3. Πολ. Α' 2 (p. 1253 a 37).

4. » Γ' 13 (p. 1283 a 38 — 40).

5. Ἡθ. Νικ. Ε' 6 (p. 1131 a 13 — 16).

6. » » Ε' 7 (p. 1132 a 30 — 32).

7. » » Ε' 7 (p. 1132 a 32).

τοῦσι δικαστὴν μέσον καὶ καλοῦσιν ἔνιοι μεσιδίους, ὡς ἔαν τοῦ μέσου τύχῃσι τοῦ δικαίου τευξόμενοι»¹.

Ὅ,τι ἔπραττεν εἰς τὴν συγκεκριμένην περίπτωσιν ὁ ἑκάστοτε κριτὴς τοῦ δικαίου, ἦτο ἡ ἐφαρμογὴ τῆς νομικῆς διατάξεως, ἡ ὁποία, ὅπου «οἱ μὴ κεκτημένοι πλῆθος οὐσίας»² κατέστησαν «κύριοι τῆς ἀρχῆς»³, κατωχύρωσε τὴν μεσότητα ἐναντίον τῶν προνομιακῶν ἀξιώσεων: «Δῆλον ὅτι τὸ δίκαιον ζητοῦντες τὸ μέσον ζητοῦσιν· ὁ γὰρ νόμος τὸ μέσον»⁴. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἡ δημοκρατία ἐτάχθη ἐναντίον τῶν κεντροφύγων δυνάμεων καὶ ὑπὲρ τοῦ ἀρμόζοντος εἰς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν γενικῶς. Καθ' ὃν χρόνον ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν παρουσιάζετο πνευματικῶς ὡς «σκοπὴ τῆς οἰκουμένης»⁵, ἐθεμελίωσε παραδειγματικῶς διὰ τὴν Ἀρχαιότητα τὸ πολιτικὸν κράτος ἐπὶ τῆς κοινῆς διαθέσεως, οὕτως ὥστε νὰ ἐπιβάλλεται νομικῶς, ὅ,τι ἐξέφραζε τὴν καθολικὴν ἀνάγκην. Ἐὰν ἡ Ἑλλάς ἐχαρακτηρίσθη διὰ τὴν ἀνθρωπιστικὴν της κατεύθυνσιν, τοῦτο συνέβη, διότι ἐπέτυχε νὰ ὑπερνήκησῃ τὰ διασπαστικὰ στοιχεῖα τῆς ἀστικῆς διαγωγῆς καὶ νὰ φθάσῃ ἐναντίον τῶν συμβατικῶν ἀξιώσεων ἐπὶ τῇ βάσει τῆς καταγωγῆς καὶ τῆς περιουσίας εἰς τὴν ἰδέαν τοῦ ἀνθρώπου. Ὅ,τι ὀνομάζεται Ἀνθρωπισμός, δὲν ὑπῆρξεν ἀπλῶς καὶ μόνον μία θεωρητικὴ, ἀλλ' ἀρχικῶς καὶ κατὰ βάσιν μία πολιτικὴ κατάκτησις τοῦ ἀγῶνος διὰ τὸ δίκαιον, ἡ ἱστορία τῆς ἐξελίξεως τοῦ ὁποίου θὰ συνέπιπτε πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος γενικῶς⁶.

6. Δικαιοσύνη ἀνεξαρτήτως τῶν κυβερνητικῶν διατάξεων

Ἐφ' ὅσον εἰς τὴν ἀπονομὴν τοῦ δικαίου πρωτεύοντα ρόλον δὲν παίζουν οἱ ἀντίδικοι, ἀλλ' ὁ ἐξ ἐπαγγέλματος ἐπιμελητὴς τοῦ πρέποντος καὶ ἡ κρατικὴ θέλησις εἰς τὴν νομικὴν της διατύπωσιν, ἦτο ζήτημα, ἔαν ἡ δικαιοσύνη ἀποτελῆ γνώρισμα τοῦ ἠθικοῦ χαρακτήρος. Ὅπου ἀντιθέτως δὲν ἴσχυεν ἀναγκαστικῶς, ἀλλ' ἐξ ἰδίας θελήσεως, προέβαλλεν ὡς ὑπερτάτη πολιτικὴ ἀρετὴ⁷, διότι δὲν ἀπέβλεπεν οὐσιαστικῶς εἰς τὸ συμφέρον τοῦ πράττοντος, ὁ ὁποῖος ἔπρεπε νὰ θεωρηθῆ δίκαιος, μόνον ἐφ' ὅσον ἐσέβετο τὴν ξένην ὑπόθεσιν. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐχαρακτήρισεν ὡς ἐκ τού-

1. Ἡθ. Νικ. Ε' 7 (p. 1132 a 22 — 24).

2. Πολ. Γ' 7 (p. 1279 b 19/20).

3. » Δ' 4 (p. 1290 b 17 — 19).

4. » Γ' 16 (p. 1287 b 4/5).

5. Πλουτάρχου: Δημητρίου VIII 3 (p. 892 B).

6. Ἴδε A. Lesky: Der Kampf um die Rechtsidee im Griechischen Denken, Athen 1968, σ. 6.

7. Ἡθ. Νικ. Ε' 3 (p. 1129 b 30).

του άπροφασίστως τήν δικαιοσύνην «άλλότριον άγαθόν.. διτι πρός έτερόν έστιν»¹.

Ἡ άξιολογική αὐτή μετάθεσις τῆς βαρύτητος ἐκ τοῦ Ἐγὼ πρὸς τὸ Σὺ ἀποτελεῖ ὀρόσημον εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ἠθικοῦ πνεύματος. Ἐκτοτε ὁ ἱστορικὸς κόσμος παιδαγωγεῖται, διὰ τὴν ἐννοήσῃ ὡς ὑψίστην κοινωνικὴν ἐπιταγὴν τὴν ἀγάπην. Ἐάν ἔπρεπε νὰ ἰσχύῃ ὡς ἠθικὴ ἐνέργεια, ἡ δικαιοσύνη ὄφειλε νὰ ὑποτάσῃ ἐκεῖνον, ὁ ὁποῖος ἔπραττεν, εἰς ἐκεῖνον, ὁ ὁποῖος ἐδέχετο τὴν πράξιν. Δεδομένου ὅμως, ὅτι ὁ ἐνάρετος βίος, ἐπειδὴ ἀναφέρεται εἰς τοὺς ἄλλους, εἶναι δυσχερὲς ἔργον — «πολλοὶ γὰρ ἐν μὲν τοῖς οἰκείοις τῇ ἀρετῇ δύνανται χρῆσθαι, ἐν δὲ τοῖς πρὸς ἕτερον ἀδυνατοῦσιν»² — συνάγεται τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἀπὸ πλευρᾶς πολιτικῆς σκοπιμότητος ἢ ἐκ προθέσεως δικαιοσύνη «οὐ μέρος ἀρετῆς, ἀλλ' ὅλη ἀρετὴ ἐστίν, οὐδ' ἡ ἐναντία κακία μέρος κακίας, ἀλλ' ὅλη κακία»³. Ἡ δυνατότης τῆς ἀθυπερβάσεως ἀποτελεῖ κατὰ ταῦτα τὴν κυρίαν ἰδιότητα τοῦ ἠθικοῦ χαρακτήρος⁴. Εἰς τὴν ἀντιμετώπισιν τῶν ἄλλων ἀνθρώπων χάριν ἐκείνων ἀποδεικνύεται τὸ μέγεθος τῆς πολιτικῆς ἀρετῆς: «Διὰ τοῦτο εὐδοκεῖ ἔχειν τὸ τοῦ Βίαντος, ὅτι ἀρχὴ ἀνδρα δείξει πρὸς ἕτερον γὰρ καὶ ἐν κοινωνίᾳ ἤδη ὁ ἀρχων»⁵. Ἐάν ὁ ἄνθρωπος, τὸ ἰδιαίτερον γνώρισμα τοῦ ὁποῖου εἶναι ἡ πολιτικὴ του διάστασις, ὀφείλῃ νὰ συντονίζῃ τὰ ἔργα του πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῆς κοινότητος, ἢ ὁποῖα ἐπιτρέπει τὴν ὑπαρξίν του, ἡ δικαιοσύνη παρουσιάζεται ὡς τὸ οὐσιῶδες κοινωνικὸν του μέλημα⁶, ἐφ' ὅσον ὑπερβάλλει τὴν ἐγωϊστικὴν του διάθεσιν καὶ τὸν καθιστᾷ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἱκανὸν νὰ ἐκπληρώσῃ τὴν πραγματικὴν του ἀποστολήν.

Ἦδη τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἔκαμεν ἐκκλησίαν πρὸς τὸν ἀλτροῦισμόν, μαρτυρεῖ, ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς δικαιοσύνης, τὰ παραγγέλματα τῆς ὁποίας ἔπρεπε νὰ ἐκλήφθουν ὡς «ποιοτικὰ καὶ φυλακτικὰ εὐδαιμονίας καὶ τῶν μορίων αὐτῆς ἐν τῇ πολιτικῇ κοινωνίᾳ»⁷, εἶχε παύσει νὰ ἔχῃ μόνον κρατικὴν σημασίαν, διὰ τὴν ἐξαρτηθῆ ὡς πρὸς τὴν ἐπιβαλλομένην κοινωνικὴν του λύσιν ἐκ τῆς προσωπικῆς σχέσεως τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν ὑπαρξίν του ἀνεξαρτήτως τῶν πολιτικῶν ἰσχυόντων. Τὸ πρᾶγμα εἶναι θεμελιῶδες, διότι παρουσιάζει μίαν ρῆξιν

1. Ἡθ. Νικ. Ε' 3 (p. 1130 a 2 — 4, 32),

2. » » Ε' 3 (p. 1129 b 33/34. Πρβλ. 1130 a 7/8).

3. » » Ε' 3 (p. 1130 a 8 — 10).

4. Ἴδε Σ. Δ. Κυριαζοπούλου: Ἐλευθερία καὶ ἀθυπερβασίς, Ἀθήναι 1962, σ. 47 κ.έ.).

5. Ἡθ. Νικ. Ε' 3 (p. 1130 a 1/2).

6. » » Ε' 3 (p. 1129 b 30 — 33).

7. » » Ε' 3 (p. 1129 b 17 — 19).

εἰς τὴν σχέσιν τῶν πολιτῶν καὶ τοῦ κράτους καὶ μάλιστα τὸ ἦθος ὡς αὐτούσιον ἀτομικὸν ζήτημα ἐντὸς βεβαίως τῆς πόλεως, διάφορον ὁμῶς τῶν νομοθετικῶν τῆς διατάξεων.

Ἡ πολιτικὴ κατάστασις, ἐκ τῆς ὁποίας προέκυψεν ὁ πρακτικὸς βίος ὡς ἰδιαίτερον φιλοσοφικὸν ζήτημα, σχετίζεται ἀμέσως πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν κρίσιν καὶ τὴν στρατιωτικὴν ἀνατροπὴν τῆς «νομιζομένης πολιτείας»¹. Ἠθικὴ καὶ Πολιτικὴ θὰ ἦτο δυνατόν νὰ συμπέσουν, μόνον ἐφ' ὅσον ἡ κρατικὴ ἐξουσία ἐκάλυπτε τὴν γενικὴν ἀνάγκην. Ἐὰν ὁ Ἀριστοτέλης ταυτίζῃ τὰ δύο μεγέθη, ἐννοεῖ διὰ τοῦ δευτέρου τὴν ἀστικήν διαγωγὴν γενικῶς, ὄχι τὸν τρόπον τῆς διακυβερνήσεως οὔτε τὴν νομιμοφροσύνην. Ἀφ' οὗτου ὁ νόμος ἔπαυσε νὰ ἐξασφαλίζῃ ἐκ τῆς ἀθαιρεσίας τὴν κοινὴν ὑπαρξιν, ἐδημιουργήθη μεταξὺ ἀρχῆς καὶ ἀρχομένων ἐντὸς τῆς πόλεως μία τόσον μεγαλυτέρα ἔντασις σχέσεων, ὅσον ἐβιάζετο ἡ πολιτικὴ κατοχύρωσις τῆς ζωῆς. Τόσον ἡ συλλογικὴ στάσις ἐναντι τῆς διοικήσεως ὅσον καὶ ἡ κρατικὴ συνάρτησις τῶν ἀστῶν μεταξὺ τῶν ἔχασαν διὰ τοῦ γεγονότος αὐτοῦ τὴν ἠθικὴν τῶν ἀξίαν. Εἰς τὴν διάστασιν διὰ τοῦτο τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ δημόσιον περιβάλλον καὶ τὴν νομικὴν ὄψιν τῶν ἄλλων ἀνθρώπων ἐτοποθετήθη τὸ πρόβλημα τῆς ὀρθῆς συμπεριφορᾶς, ὅπως τὸ ἔθεσε διὰ τῆς ἀπορρίψεως τοῦ ἐνεργοῦ πολιτικοῦ βίου καὶ κατ' ἐπέκτασιν τῆς κοινωνικῆς πράξεως χάριν τῆς καταφυγῆς εἰς τὸν ἀπρόσιτον χῶρον τοῦ πνεύματος ἢ μεταγενεστέρᾳ Ἑλληνικῆ φιλοσοφία καὶ διὰ τῆς ὑπερνικήσεως τοῦ ἀναχωρητισμοῦ αὐτοῦ χάριν τοῦ παρόντος καὶ πολιτικῶς ἀκαλύπτου ἐνδεοῦς προσώπου ὁ Χριστιανισμός. Ἡ ἀρχὴ καὶ τῆς πρώτης καὶ τῆς δευτέρας αὐτῆς ἠθικῆς ἐξελιξέως παρουσιάζεται εἰς τὰ «Ἠθικὰ Νικομάχεια» τοῦ Ἀριστοτέλους.

7. Ὑπεράνω τῆς κρατικῆς ἀνάγκης ἡ φιλικὴ διάθεσις

Ἐὰν ὁ Ἀριστοτέλης ἐτόνισεν, ὅτι ὁ ἠθικὸς ἄνθρωπος δὲν ἀποβλέπει διὰ τῆς πράξεώς του εἰς τὸ ἀτομικὸν του συμφέρον, ἀλλ' εἰς ἐκείνον κυρίως, πρὸς τὸν ὁποῖον σχετίζεται — «ἀριστος δ' οὐχ ὁ πρὸς αὐτὸν τῇ ἀρετῇ, ἀλλὰ πρὸς ἕτερον χρώμενος»² — ἐπεχείρησε τὰ πρῶτα θεωρητικὰ βήματα τοῦ ἱστορικοῦ πνεύματος πρὸς τὴν Χριστιανικὴν φιλαλληλίαν. Ἄν καὶ δὲν ἐχαρακτήρισεν τὴν κοινωνικὴν αὐτὴν εὐμένειαν, τὴν ἐκ προθέσεως ἐξυπηρέτησιν τοῦ ἐνὸς ἀνθρώπου ὑπὸ τοῦ ἄλλου, ὡς ἀρετὴν, ἐν τούτοις τὴν ὑπέδειξεν ὡς «ἀναγκαιότατον εἰς τὸν βίον»³. Ὅσοι φροντίζουν ἐπισήμως διὰ τὴν λύσιν τῶν προβλημάτων τῆς ἀστικῆς κοινω-

1. Πολ. Δ' 8 (p. 1293 b 22/23).

2. Ἠθ. Νικ. Ε' 3 (p. 1130 a 7/8).

3. » » Θ' 1 (p. 1155 a 3/4).

νίας, δὲν ἀποδίδουν ὡς ἐκ τούτου τόσην σημασίαν εἰς τὴν νομικὴν διευθέτησιν τῶν δημοσίων σχέσεων, ἀλλ' εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς φιλίας μεταξὺ τῶν πολιτῶν, ὥστε νὰ φαίνωνται «περὶ αὐτὴν σπουδάζειν ἢ τὴν δικαιοσύνην»¹. Θὰ ἦτο μάλιστα δυνατόν νὰ λεχθῆ, ὅτι διὰ τῆς πολιτικῆς ἐξομαλύνσεως τῶν κοινωνικῶν διαφορῶν δημιουργοῦνται μεταξὺ τῶν πολιτῶν, οἱ ὅποιοι προηγουμένως ἦσαν ἀντίδικοι, φιλικοὶ δεσμοί: «Τῆς γὰρ πολιτικῆς ἔργον εἶναι δοκεῖ μάλιστα ποιῆσαι φιλίαν»². Ἀσφαλῶς ἡ πολιτικὴ ἀρχὴ ἐπιβάλλει τὴν δικαίαν λύσιν τῶν ἀστικῶν ζητημάτων, δι' αὐτοῦ ὁμοῦ ἀκριβῶς τοῦ τρόπου ἐπέρχεται ἡ συμφιλίωσις τῶν ἄλλοτε ἀντιπάλων, ὥστε τὰ δύο γεγονότα νὰ ἔχουν περίπου τὴν ἴδιαν σημασίαν: «Ἡ ταῦτόν ἄρα ἡ ἐγγύς τι ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ φιλία»³. Ὅπου διὰ τοῦτο οἱ ἄνθρωποι διάκεινται φιλικῶς μεταξὺ των, ἡ ἐπιβολὴ τοῦ δικαίου καθίσταται περιττή, ἐνῶ τὸ ἀντίστροφον θὰ κατέστρεφε τὸν πυρῆνα τῆς πολιτικῆς συνοχῆς: «Φίλων μὴ ὄντων οὐδὲν δεῖ δικαιοσύνης, δίκαιοι δὲ ὄντες προσδέονται φιλίας καὶ τῶν δικαίων τὸ μάλιστα φιλικὸν εἶναι δοκεῖ»⁴.

Ἐὰν ὁμοῦ ἡ φιλικὴ διάθεσις ἀπετέλει τὴν ἀποκορύφωσιν τοῦ δικαίου, εἶχεν ἀναθεωρηθῆ ἐκ βάθρων ἢ πλατωνικὴ ἱεραρχία τῶν ἀξιῶν. Διὰ τὸν διδάσκαλον τοῦ Ἀριστοτέλους τὰ πάντα ἔπρεπε νὰ συντείνουν εἰς τὴν ὁμαλὴν λειτουργίαν τοῦ πολιτεύματος, εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τῆς δικαιοσύνης ὡς ἐπιστεγάσματος τῶν ἐπιδιώξεων τοῦ κράτους καὶ τοῦ ἀτόμου. Ἡ ἐσωτερικὴ ἀνάγκη τοῦ ἀνθρώπου νὰ τεθῆ διὰ τῆς πράξεώς του εἰς τὴν διάθεσιν τῶν συμπολιτῶν του δὲν ἦτο δυνατόν νὰ προβληματίσῃ τὸν ἄνθρωπον, ὁ ὅποῖος ἐπίστευεν, ὅτι μία ἠθικὴ ἀναδιοργάνωσις τοῦ κοινωνικοῦ βίου ἢ μία δυναμικὴ ἐκ τῶν ἄνω πολιτικὴ θὰ ἔσωζε τὸ ὑπὸ κατάρρευσιν, ἀλλ' ὅπωςδήποτε ἰσχυρὸν ἀκόμη Ἀθηναϊκὸν κράτος. Διὰ νὰ θεωρηθῆ λοιπὸν ἡ ἐξ ἐλευθέρας προθέσεως προσφορὰ τοῦ προσώπου εἰς τὸ πρόσωπον ὡς ἀνωτάτη ἔκφρασις τῆς ἀστικῆς διαγωγῆς, ἔπρεπε προηγουμένως νὰ ἔχη καταστραφῆ τὸ κῦρος τῆς πόλεως καὶ κατὰ συνέπειαν ἢ περιωπῆ τοῦ νόμου, πρὸ πάντων ὁμοῦ νὰ ἔχη μετατεθῆ τὸ ἠθικὸν πρόβλημα ἐκ τοῦ δημοσίου χώρου εἰς τὴν ἰδιωτικὴν σφαῖραν, ἐκ τοῦ ἀπροσώπου συλλογικοῦ ιδεώδους εἰς τὸν συγκεκριμένον ἄνθρωπον, ὁ ὅποῖος ἐνεφανίσθη, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἀνενδράπη τὸ πολιτικὸν δίκαιον, ὡς ἄξιός βοήθειας. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ὁ Ἀριστοτέλης ὁμιλεῖ περὶ «ἐλέους»⁵, δὲν περιορίζεται ὁμοῦ μόνον εἰς τὸν οἶκτον, ἀλλ' ἀνάγει τὴν συμπάθειαν αὐτὴν εἰς τὸ ἐπίπεδον τῆς ἀφοσιώσεως τοῦ ἐνὸς ἀνθρώπου εἰς τὸν ἄλλον, ὅχι διότι τὸ καθορίζει

1. Ἡθ. Νικ. Θ' 1 (p. 1155 a 23/24).
2. » Εὐδ. Η' 1 (p. 1234 b 22/23).
3. » » Η' 1 (p. 1234 b 31).
4. » Νικ. Θ' 1 (p. 1155 a 26 — 28).
5. Περὶ ποιητικῆς 6 (p. 1449 b 27).

μία έξωτερική ανάγκη ούτε δια νὰ τονισθῆ μέσω τῆς βοήθειας ἢ ἀνωτερότητας τοῦ ἀρωγοῦ, ἀλλὰ δια τὸ «φιλάνθρωπον»¹. Ὅσοι κατὰ συνέπειαν εἰς τὴν ἐποχὴν μας νομίζουν, ὅτι δια τῆς ἐγκαταλείψεως τοῦ πλατωνικοῦ καθήκοντος τῆς ἀναζητήσεως ἰδανικῶν ὄντοτήτων ἐπέκεινα τοῦ κόσμου, δια τῆς ὑπερνικήσεως τοῦ συναισθήματος καὶ τοῦ σώματος χάριν τοῦ ὑπερβατικοῦ κόσμου, συνετελέσθη «μία τεραστία» ὡς πρὸς τὴν ἔννοιαν τοῦ δικαίου «ἀπώλεια»², παραβλέπουν τὴν νέαν ἠθικὴν πραγματικότητα, ἢ ὁποία ἐπέβαλλε τὴν ἀλληλεξάρτησιν τῶν ἐξ ἴσου πολιτικῶς βιαζομένων καὶ δια τοῦτο ἀμοιβαίως ἀξίων ὑποστηρίξεως πασχόντων ἀνθρώπων. Δια τὸν ἴδιον λόγον παραγνωρίζουν τὴν κατεύθυνσιν τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ ἠθους μετὰ τὴν ἀνατροπὴν τοῦ ἠθικοῦ μεγέθους τῆς πόλεως, ὅσοι πιστεύουν, ὅτι ὁ νόμος ἦτο καὶ παρέμεινε «κατ' οὐσίαν ἢ μοναδικὴ πηγὴ δικαίου ἐν Ἑλλάδι»³.

Δια τοῦ Ἀριστοτέλους ἐξ ἄλλου δὲν «σὺνδέεται τὸ δίκαιον πρὸς τὴν ἠθικὴν», εἰς τρόπον ὥστε «ὁ ἠθικὸς σκοπὸς» νὰ καταστῆ «σκοπὸς τοῦ δικαίου»⁴, ὡς ἐὰν ἐπρόκειτο πρὸ τῆς πτώσεως τοῦ πολιτικοῦ κράτους περὶ δύο διαφόρων γεγονότων, ἀλλ' ἀντιθέτως τὸ νομικὸν καθεστῶς καὶ τὸ ἠθος διαχωρίζονται μεταξὺ τῶν καὶ ἀξιολογικῶς ὑποτάσσεται τὸ πρῶτον εἰς τὸ δεύτερον. Ἡ οὐσιαστικὴ διάκρισις τῆς πολιτικῆς ἐκ τῆς ἠθικῆς δὲν συνετελέσθη δια τοῦτο μόλις εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν Στωϊκῶν⁴, ἀλλὰ κατὰ τρόπον ἀποφασιστικὸν δια τὴν στάσιν τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸν κόσμον μετὰ τὴν μάχην τῆς Χαιρωνείας. Ἀντὶ νὰ ἐκθειάζεται ἡ γενικὴ διάταξις, ἐπὶ τῆ βάσει καὶ χάριν τῆς ὁποίας ἔπρεπε νὰ ἐνεργοῦν οἱ ἄνθρωποι ἐντὸς τῆς πόλεως, ἢ προτεραιότης προσφέρεται ἀπὸ τῶρα καὶ εἰς τὸ ἐξῆς εἰς τὸ δεύτερον πρόσωπον. Ὁ ἠθικὸς δεσμὸς δὲν λέγεται πολιτικὴ ἐπιταγὴ, ἀλλὰ «φιλία», δὲν πρόκειται περὶ μιᾶς κρατικῆς, ἀλλὰ περὶ μιᾶς ἰδιωτικῆς ὑποθέσεως. Ὅτι πρὸ πάντων ἔχει σημασίαν, εἶναι, ὅτι τὸ Σὺ τοποθετεῖται εἰς τὸ ὕψος τοῦ Ἐγώ: «Πρὸς δὲ τὸν φίλον ἔχειν ὡσπερ πρὸς αὐτόν»⁵. Τότε μόνον ἢ πρῶξις ἀποκτᾷ τὸ πλήρες ἠθικὸν τῆς νόημα, ὅταν δὲν συντελεῖται χάριν ἐκείνου, ὁ ὁποῖος τὴν ἐπιχειρεῖ, ἀλλὰ πρὸς ὄφελος αὐτοῦ, ὁ ὁποῖος τὴν προκαλεῖ καὶ τὴν

1. Ποιητ. 13 (p. 1452 b 38. Πρβλ. p. 1453 a 2/3. 18, p. 1456 a 21).

2. P. Trude: Der Begriff der Gerechtigkeit in der aristotelischen Rechts- und Staatsphilosophie, ὡς ἀν. σ. 87.

3. Γω. Τριανταφυλλοπούλου: Τὰ κενὰ τοῦ νόμου ἐν τῷ ἀρχαίῳ Ἑλληνικῷ δικαίῳ («Ἐφημερὶς τῶν Ἑλλήνων Νομικῶν», Ἀθῆναι 30ὸν ἔτος 1963, σ. 755).

4. Ἴδε Β. Δεδούση: Διορθώσεις εἰς τὰ κείμενα τοῦ Ἀριστοτέλους («Πλάτων», Ἀθῆναι Ζ' ἔτος 1955, σ. 90).

5. Ἠθ. Νικ. Ι' 4 (p. 1166 a 30/31).

δικαιολογεί διὰ τῆς ὑπάρξεώς του : «Οἱ δὲ βουλόμενοι τάγαθὰ τοῖς φίλοις ἐκείνων ἔνεκα μάλιστα φίλοι»¹.

Ἐδῶ εὑρίσκεται ὁ λόγος, διὰ τὸν ὁποῖον, ὄσοι ἔχουν καὶ ἀποδεικνύουν ἐμπράκτως φιλικὰ αἰσθήματα διὰ τοὺς ἀνθρώπους, χαίρουν γενικῆς ἐκτιμήσεως : «Ὅθεν τοὺς φιλανθρώπους ἐπαινοῦμεν»². Ἡ κοινωνικὴ αὐτὴ ἀναγνώρισις βασίζεται εἰς τὸ γεγονὸς, ὅτι διὰ τῆς στάσεως, τὴν ὁποῖαν προκαλεῖ ἀντὶ τῆς νομικῆς ὑποχρεώσεως ἢ φιλικῆς διάθεσις, προσφέρεται ἀνιδιοτελῶς μία ἐκδούλευσις, ἢ ὁποῖα οὔτε ἀναλαμβάνεται οὔτε ὀρίζεται ὑπὸ τῆς πολιτείας : «Φίλου γὰρ ἀγαθοῦ ἐπαρκεῖν τοῖς ἐνδεέσιν»³. Ἐὰν κατὰ ταῦτα εἰς τὴν νομικὴν σχέσιν ἢ μία πρᾶξις ἰσοφαρίζῃ τὴν ἄλλην καὶ εἰς τὴν κοινωνικὴν συναλλαγὴν ἢ ἐνέργεια προσαρμόζεται γενικῶς εἰς ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι δι' ὄσων ἐπραξαν τὴν ἀπαιτοῦν ὡς ἀνταμοιβήν, ἢ προσφορά τῆς φιλίας δὲν ἀντισταθμίζεται, ἀλλ' εἶναι πάντοτε ἀνάλογος τῶν δεδομένων : «Τὸ δυνατόν γὰρ ἢ φιλία ἐπιζητεῖ, οὐ τὸ κατ' ἀξίαν»⁴. Ἐφ' ὅσον ἢ φιланθρωπία δὲν καθορίζεται ὑπὸ τοῦ νόμου, δὲν ἀνάγεται κατὰ συνέπειαν εἰς μίαν προηγουμένην συμφωνίαν, ἀλλ' εἰς τὴν ἀγαθὴν πρόθεσιν, ἢ ὁποῖα τὴν παρουσιάζει ὡς χάρισμα : «Ἡ δ' ἠθικὴ οὐκ ἐπὶ ῥητοῖς, ἀλλ' ὡς φίλω δωρεῖται»⁵.

8. Τὸ πολίτευμα ὑπὸ τὸ πρῶσμα τῆς εὐεργεσίας

Ὁ φιλάνθρωπος χαρακτήρ τῆς ἐπιβαλλομένης ἀστικῆς συμπεριφορᾶς ἦτο φυσικὸν νὰ τονισθῇ τόσον περισσότερον, ὅσον ὀλιγώτερον ὁ νόμος περιέσωζε τὴν ἠθικὴν τάξιν. Εἰς μίαν εὐνομουμένην πολιτείαν ἢ γενικὴ διαταγὴ ἀρκεῖ διὰ τὴν ἐκπλήρωσιν τῆς κοινῆς ἀπαιτήσεως, ὥστε νὰ μὴ χρειάζεται, τοῦλάχιστον εἰς τὰ βασικὰ θέματα, ἢ αὐτοθυσία ἐξ ἐσωτερικῆς παρορμήσεως. Ἐντὸς ἐνὸς κράτους δικαίου ἀντιθέτως ἢ προσωπικὴ λύσις τῶν δυσχερειῶν εἰς τὴν σκιάν τῆς πολιτικῆς εὐθύνης μαρτυρεῖ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὴν ἀναξιοπρέπειαν ἐκείνου, ὁ ὁποῖος κατ' οὐσίαν πάσχει ἐξ ἰδίας ὑπαιτιότητος. Ὅπου ὁμως ἢ εὐεργετικὴ πρᾶξις ἀνεξαρτήτως τῶν κρατικῶν μέτρων ἀποτελεῖ κοινωνικὸν αἶτημα, ἀποδεικνύεται ἢ ἀναξιοπρέπεια τῆς πολιτείας, ἢ ὁποῖα δὲν θεραπεύει τὴν καθολικὴν ἔνδειαν.

Τὸ γεγονὸς ἐπομένως, ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἀριστοτέλους «εὐπάσχειν οἱ πολλοὶ βούλονται»⁶, ἀποκαλύπτει τὴν ἠθικὴν κρίσιν τοῦ κρά-

1. Ἡθ. Νικ. Θ' 4 (p. 1156 b 9/10).

2. » » Θ' 1 (p. 1155 a 20/21).

3. » » Θ' 16 (p. 1163 a 33/34).

4. » » Θ' 16 (p. 1163 b 15).

5. » » Θ' 15 (p. 1162 b 31).

6. » » Θ' 16 (p. 1163 b 26/27).

τους και ταυτοχρόνως την έτοιμασίαν τοῦ ἠθους νὰ παρουσιάσῃ τὴν ἀνάγκην ὡς ὑποχρέωσιν εὐεργεσίας. Εἰς τὰ «Ἠθικὰ Νικομάχεια» ἐμφανίζονται τὰ πρῶτα δείγματα τῆς ἱστορικῆς προπαρασκευῆς τοῦ κοινωνικοῦ ἀξιώματος, τὸ ὁποῖον ἐπέβαλεν ἐντὸς ὀλίγου «ἀλλήλοις ὀμιλεῖν, ὡς τοὺς μὲν φίλους ἐχθροὺς μὴ ποιῆσαι, τοὺς δ' ἐχθροὺς φίλους ἐργάσασθαι»¹. Ὅσον μεγαλυτέρα καθίστατο διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ἡ ἀξίωσις τοῦ εὐεργετεῖσθαι, τόσον ἰσχυρότερον ἐνεφανίζετο ἔκτοτε τὸ αἶτημα τοῦ εὐεργετεῖν. Προτοῦ ἡ ἐλπίς μεταβληθῆ χάριν τῆς μεταπολιτικῆς ἀναδιοργανώσεως τοῦ ἠθικοῦ βίου εἰς ὀφειλήν, ὑπεχρέωσε τὸν Ἀριστοτέλη νὰ προβῆ θεωρητικῶς εἰς μίαν νέαν ἀξιολόγησιν τῶν τρόπων τῆς διοικήσεως τῶν κοινῶν καὶ νὰ προτείνῃ ὡς «βελτίστην πολιτείαν» ἀντὶ τῆς δημοκρατίας, ἡ ὁποία βεβαίως ἦτο συγκριτικῶς πρὸς ἄλλα πολιτεύματα «ἤκιστα μοχθηρόν»², τὴν βασιλείαν, «παρέκβασις» τῆς ὁποίας ἦτο ἡ «τυραννίς»³.

Ἐνῶ εἰς τὰ δεσποτικὰ κράτη ὁ κάτοχος τῆς δυνάμεως «τὸ αὐτῷ συμφέρον σκοπεῖ», ὁ βασιλεὺς ἐπιζητεῖ «τὸ τῶν ἀρχομένων»⁴, οἱ ὁποῖοι εὐχαρίστως ὑποτάσσονται εἰς τὴν θέλησίν του διὰ τὴν πρόνοιαν καὶ τὴν ἀσφάλειαν, ὅπως ἀκριβῶς τὰ μέλη τῆς οἰκογενείας διὰ τὸν ἴδιον λόγον εἰς τὸν ἀρχηγόν της : «Πατρικὴ γὰρ ἀρχὴ βούλεται βασιλεία εἶναι»⁵. Ἀντὶ νὰ ρυθμίζουσι τὴν μεταξύ των σχέσιν ὡς ἴσοι πρὸς ἴσους, οἱ μέτοχοι τῆς πόλεως χρειάζονται μίαν νομοθετικὴν αὐθεντίαν, ἡ ὁποία νὰ διέπεται ὑπὸ φιλανθρώπων αἰσθημάτων ἀπέναντί των, διὰ νὰ εὐημεροῦν, ὅπως τὰ ζῶα τῆς ἀγέλης ὑπὸ τὴν προστατευτικὴν καθοδήγησιν τοῦ ποιμένου : «Ἐφ' ὅσον καὶ τὸ δίκαιον, βασιλεῖ μὲν πρὸς βασιλευομένους ἐν ὑπεροχῇ εὐεργεσίας· εὐ γὰρ ποιεῖ τοὺς βασιλευομένους, εἴπερ ἀγαθὸς ὢν ἐπιμελεῖται αὐτῶν, ἴν' εὐ πράττωσιν, ὥσπερ νομεὺς προβάτων»⁶.

Διὰ τὴν προτίμησιν αὐτὴν τῆς ἀρχῆς τοῦ ἐνὸς ἀνδρὸς ἐναντὶ τῆς πληθυντικῆς διοικήσεως ἐποπτικὸν ρόλον ἐπαιξαν πιθανῶς ὁ Φίλιππος καὶ ὁ Ἀλέξανδρος διὰ τῆς πανελληνίου πολιτικῆς των. Πολὺ ἐνωρίτερον ἐν τούτοις ὁ Πλάτων εἶχεν ἐπιχειρήσει διὰ τῶν τριῶν μεταβάσεών του εἰς τὴν Σικελίαν νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν κρατικὴν του ὀπτασίαν διὰ τῆς δυνάμεως ἐνὸς ἐπιδόξου τυράννου, τοῦ Δίωνος, ἐνῶ ἐξ ἰδίας πρωτοβουλίας ὁ Ἀκαδημαϊκὸς εἰσέτι Ἀριστοτέλης ἐστράφη⁷ πρὸς ἓνα ἐκ τῶν βασιλέων

1. Νεοπυθαγόρειον (Διογένους Λαερτίου VIII 23).

2. Ἠθ. Νικ. Θ' 12 (p. 1160 b 19/20).

3. » » Θ' 12 (p. 1160 a 31 — 37).

4. » » Θ' 12 (p. 1160 a 38/39).

5. » » Θ' 12 (p. 1160 b 26/27).

6. » » Θ' 13 (p. 1161 a 10 — 14).

7. Ἴδε Κ. Δ. Γεωργούλη : Ἀριστοτέλης ὁ Σταγίριτης, Θεσσαλονίκη 1962, σ.

τῆς Κύπρου, τὸν Θεμισώνα, διὰ τὸ ἐμπνεύσει τὸν ἔρωτα τῆς φιλοσοφίας ὡς προϋπόθεσιν τῆς καλῆς διοικήσεως. Ἡ ἀναζήτησις αὐτῆ φιλοσόφων ἡγετῶν ἀποδεικνύει, ὅτι τῶν ἐνωτικῶν προθέσεων τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας εἶχε προηγηθῆ μεταξὺ τῶν πολιτικῶς εὐαισθητῶν μία ἐκ τῆς τροπῆς τῶν δημοσίων πραγμάτων ἐντεινομένη ἀπαίτησις διοικητικῆς χρηστότητος, ἢ ἐκπλήρωσις τῆς ὁποίας ἐφαίνετο συνεχῶς δυσχερεστέρα ὑπὸ τὸ καθεστῶς τῆς πληθυντικῆς ἀρχῆς. Ὁ δῆμος ἐνεφανίζετο ἀνίκανος νὰ προασπίσῃ νομικῶς τὴν κοινωνικὴν του εὐημερίαν, εἰς τρόπον ὥστε ἢ φροντίς διὰ τὴν τύχην τῶν κοινῶν νὰ μετατίθεται, ὅσον ἐξεφυλίζετο ἠθικῶς ἢ συλλογικῆ εὐθύνη, εἰς τὴν ἀνορθωτικὴν ἐπέμβασιν ἐνὸς ἀξίου τῶν περιστάσεων καὶ πρὸ παντὸς εἰλικρινῶς διὰ τὸ σύνολον ἐνδιαφερομένου ἀπολύτου ἀρχόντος. Ἡ ἐπένδυσις διὰ τοῦτο αὐτῆ τῆς πολιτικῆς ἐλπίδος εἰς τὴν προσωπικὴν ἡγεσίαν ὑπῆρξεν ἀποτέλεσμα τῆς πτώσεως τοῦ φρονήματος, ἢ ἀρχῆ τοῦ τέλους τῆς αὐτοπεποιθήσεως, ἢ ὁποία ἐστήριξε τὴν δημοτικὴν ἐξουσίαν.

Ἐὰν ὁμως οἱ πολλοὶ δὲν ἦσαν εἰς θέσιν νὰ φροντίσουν διὰ τὴν πολιτικὴν τῶν ὑπαρξιν, ἔπρεπε νὰ τὸ πράξῃ ἀντιπροσωπευτικῶς δι' ἐκείνους μία ἠθικὴ καὶ ἀπὸ πάσης ἀπόψεως ἀνενδεῆς προσωπικότης: «Οὐ γὰρ ἐστὶ βασιλεὺς ὁ μὴ αὐτάρκης καὶ πᾶσι τοῖς ἀγαθοῖς ὑπερέχων· ὁ δὲ τοιοῦτος οὐδενὸς προσδεῖται· τὰ ὠφέλιμα οὖν αὐτῷ μὲν οὐκ ἂν σκοποῖη, τοῖς δ' ἀρχομένοις»¹. Πρὸ πάντων θὰ συνέδεε τὸν ὑπέρτατον αὐτὸν ἄνδρα πρὸς τοὺς ὑπηκόους τῆς ἀρχῆς του καὶ αὐτοὺς πρὸς ἐκείνον ὁ δεσμὸς τῆς φιλίας. Αὐτὸ σημαίνει, ὅτι ὁ κύριος τοῦ κράτους θὰ εἶχε πάντοτε ὡς σκοπὸν τῶν ἐνεργειῶν του τὴν ὠφέλειαν τῶν φιλικῶς διακειμένων ἀπέναντί του. Ἐὰν λοιπὸν «καλῶς εἴρηται ὅτι φίλος τῷ φίλῳ βούλεται τὰγαθὰ ἐκείνου ἕνεκα»², ὁ ἐπὶ κεφαλῆς τῶν πολιτῶν ἐπρόκειτο νὰ ἐξασκῆ τὴν ἐξουσίαν ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον πρὸς ἐξυπηρέτησίν των. Ἀσφαλῶς τὰ φιλικὰ αἰσθήματα εἶναι μεγαλύτερα ἐναντι τῶν ἰσχυροτέρων, ὥστε νὰ συμβαίη «τὸν ἀμείνω μᾶλλον φιλεῖσθαι ἢ φιλεῖν»³. Ἐν ἀντιθέσει ὁμως πρὸς τὴν πολιτικὴν δικαιοσύνην, διὰ τῆς ὁποίας ἐπικρατεῖ μεταξὺ τῶν συμβαλλομένων ἰσότης, ἐφ' ὅσον εὐρίσκονται κατ' ἀναφορὰν πρὸς τὸν νόμον ἐπὶ τοῦ ἰδίου ἐπιπέδου, εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ φιλικοῦ συνδέσμου ἢ διαφορὰ δὲν εἶναι κατὰ κύριον λόγον ἀξιολογικῆ, ἀλλ' ὅπωςδῆποτε ἀνάλογος τῆς οἰκονομικῆς ἢ κοινωνικῆς δυνάμεως τῶν φίλων: «Ἔστι γὰρ ἐν μὲν τοῖς

73, I. D ü r i n g: Aristotle's Protrepticus, An Attempt at Reconstruction, Göteborg 1961, σ. 173, — Aristoteles, Heidelberg, 1966, σ. 405/06.

1. Ἡθ. Νικ. Θ' 12 (p. 1160 b 3 — 6).

2. » » Θ' 9 (p. 1159 a 8 — 10).

3. » » Θ' 9 (p. 1158 b 25).

δικαίοις ἴσον πρώτως τὸ κατ' ἀξίαν, τὸ δὲ κατὰ ποσὸν δευτέρως, ἐν δὲ τῇ φιλία τὸ μὲν κατὰ ποσὸν πρώτως, τὸ δὲ κατ' ἀξίαν δευτέρως»¹. Ἡ μοναδικὴ κατὰ ταῦτα διαφορὰ τοῦ βασιλέως ἔναντι τῶν δημοτῶν ἔγκειται εἰς τὸ γεγονός, ὅτι ἔχει ἀπέναντί των ὄχι μόνον εὐμενεῖς διαθέσεις, ἀλλ' ἐπὶ πλεον τὴν δυνατότητα νὰ υπερβάλλῃ τὰ ἰδικὰ των ἀμοιβαῖα αἰσθήματα διὰ τῶν εὐεργετικῶν του μέτρων ὡς διαθέτης τῶν κρατικῶν δυνατοτήτων.

9. Προκειμένου ἢ ἄρσις τοῦ νόμου νὰ θεωρηθῇ ὡς ἠθικὸν χρέος

Ἐκτὸς τοῦ ἀπαιτουμένου δημοσίου εὐεργέτου ὡς ἐπιμελητοῦ τῶν κοινῶν, ἐφ' ὅσον δὲν ἦτο ἀρκετὴ διὰ τὴν γενικὴν εὐημερίαν καὶ ἀσφάλειαν ἢ νομικὴ τάξις, ἐχρειάζετο εἰς τὸν ἀστικὸν κόσμον πρὸς διευθέτησιν ἰδίως τῶν ζητημάτων, τὰ ὅποια δὲν ἐλύοντο διὰ τῶν κρατικῶν μέτρων, ἢ συμβιβαστικῆς διάθεσις τῶν πολιτῶν. Ὅσον δίκαιος καὶ ἂν ἦτο, δὲν εἶχεν ὁ νόμος τὴν δυνατότητα νὰ ρυθμίζῃ μέχρι καὶ τῶν τελευταίων λεπτομερειῶν τὴν ἰδιωτικὴν ζωὴν. Τοῦτο συνέβαινε ἀφ' ἑνὸς μὲν ἔνεκα τῆς μεταβλητῆς φύσεως τοῦ ζῶντος ἀστικοῦ ὀργανισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἐπέβαλλε μίαν συνεχῆ ἀναπροσαρμογὴν τῶν διοικητικῶν θεσμῶν εἰς τὴν κοινωνικὴν πραγματικότητα («τὰ πολιτικὰ μένοντα ἀποθνήκει») ² καὶ ἀφ' ἑτέρου λόγῳ τῶν ἰδιομόρφων προσωπικῶν ζητημάτων, οὕτως ὥστε τόσον ὁ ἠθικὸς κανὼν ὅσον καὶ ἡ νομοθετικὴ ἀπόφασις νὰ ἔχουν ἀναγκαστικῶς συνοπτικὸν χαρακτῆρα: «Πᾶς ὁ περὶ τῶν πρακτῶν λόγος τύπῳ καὶ οὐκ ἀκριβῶς ὀφείλει λέγεσθαι» ³. Ὡς ὑποχρέωσις ἐπομένως δι' ὅσους σπουδάζουν τὰ γεγονότα τῆς ἀστικῆς διαγωγῆς ἐπιβάλλεται ὁ περιορισμὸς τῶν ἀπαιτήσεων τῆς γνώσεως ἀναλόγως τῆς ἰδιοτυπίας τοῦ θέματος: «Πεπαιδευμένου γάρ ἐστιν ἐπὶ τοσοῦτον ἀκριβὲς ἐπιζητεῖν καθ' ἕκαστον γένος, ἐφ' ὅσον ἢ τοῦ πράγματος φύσις ἐπιδέχεται» ⁴.

Ἐὰν κατὰ συνέπειαν ἐπεχειρεῖτο ἡ λύσις τῶν προβλημάτων τοῦ προσωπικοῦ βίου διὰ μιᾶς πολιτικῆς ἀποφάσεως, ἡ ὁποία εἰς τὸν κοινωνικὸν βίον ὑποδεικνύει ἀπλῶς τὸ πλαίσιον τῆς ἀτομικῆς συμπεριφορᾶς, τὰ ἐν λόγῳ προβλήματα θὰ καθίσταντο διὰ τῆς ἐξωτερικῆς αὐτῆς ἐπεμβάσεως ὀξύτερα: «Αἴτιον δ' ὅτι ὁ μὲν νόμος καθόλου πᾶς, περὶ ἐνίων δ' οὐχ οἷόν τε ὀρθῶς εἰπεῖν καθόλου» ⁵. Ἐὰν ὁμοίως ἡ ἀξίωσις τοῦ κράτους νὰ προσδιορίσῃ λεπτομερῶς τὸ εἶδος καὶ τὸν τρόπον τῶν ἰδιωτικῶν σχέσεων, θὰ ἐβίαζε τὴν ἱστορικότητα τοῦ πνεύματος καὶ οὐσιαστικῶς θὰ κα-

1. Ἡθ. Νικ. Θ' 9 (p. 1158 a 30 — 33).

2. » » Γ' 11 (p. 1116 b 18).

3. » » Β' 2 (p. 1104 a 1/2).

4. » » Α' 1 (p. 1094 b 23 — 25).

5. » » Ε' 14 (p. 1137 b 13 — 15).